

ALFÖLDY JENŐ

A humor Kálnoky László költészetében

A KÖLTŐ SZÜLETÉSI CENTENÁRIUMÁN

Első rész, 1939–1975

Írókról, költőkről nyilatkozva, aligha választhatunk hálásabb témát, mint az alkotó humora. Friedrich Nietzsche aforizmái között találkoztam azzal a gondolattal, hogy ha valakinek hízelegni szeretnél, dicsérd meg a humorát. Minthogy a huszonhét éve elhunyt Kálnoky Lászlónak, ha akarnék, sem tudnék hízelegni, arra gondolok, hogy a versolvasóknál próbálom behízelegni magamat azzal, hogy Kálnoky László legkellemesebb oldaláról, a humoráról beszélek. A líra népszerűségének körülbelül az ő halála óta tartó hanyatlásának korszakában ez hasznos lehet. Megfigyeltem ugyanis, hogy az emberek többsége a nevető múzsát becsüli legtöbbszörre, s a szerzők is jól érzik magukat, ha felvidíthatják a közönségüket. A klasszikus példa Petőfi, aki az *Egy estém otthon* című versében nagyon-nagyon örült, hogy egy bordalával sikerült megnevettetnie édesapját.¹

Nem vitás, hogy Kálnoky László is a legfejlettebb humorérzékű költőink közé tartozik. Meg kell azonban jegyezni, elsősorban *tragikus költőnek* tartom őt, világképére és sorsára tekintve egyaránt. A dráma elmélete szerint a tragédia olyan színpadi mű, amelyben lehetnek komikus elemek, de az eszméiért küzdő hős bukása miatt gyász és szomorúság kíséretében következik be a nézőben a megrendültség, a katarzis fölemelő érzése. A komédiában pedig föltűnik ugyan a tragikus fenyegetettség, de a végén minden jóra fordul, s a nézők az erkölcsi igazságszolgáltatás jókedvű megkönnyebbülésével hagyják el a színházat. Ha ennek tükrében tekintünk Kálnoky László költészetére, kimondhatjuk: az alapvetően tragikus költő életműve bővelkedett a komikus elemekben. Korai sikerét a halállal szembenéző művének, a *Szanatóriumi elégiának* köszönhetette, de hosszú ideig tartó elhallgattatása után először egy komikus alkotásával, a *XIX. Henrik* című Shakespeare-paródiájával sikerült feltámadnia az „osztályidegeneknek” fönntartott sülyesztőből. A paródiát szinte mindenki ismerte, miután többször előadták (hibásan) a Vidám Színpadon, bár sokan Karinthynek, s nem a feledés homályából kibontakozó Kálnokynak tulajdonították a remek humoreszket. Ám a lét nagy igazságait kimondó versei – mint a szintén Shakespeare-re rájátszó szerepvers, a *Hamlet elkallódott monológja* – mindmáig „a kevesek” olvasmánya.

Úgy vélem, a költő 1975 után, utolsó tíz évében jórészt a humoros hang fölerősítésének és megváltozott szerepének köszönhetette sikereit. Ezzel oly nagyfokú változást hozott versformáiban, hogy külön tanulmányt kíván a megemlékezőtől. Az egyik ágon az önéletrajzi prózaköltemények, a másikon a szonett-formájú gúnyversek, a harmadikon a szürrealista fel fogásban írt művek jelzik bámulatos megújulását. Ezzel indoklom, hogy most csak az 1975-ig terjedő pályaszakaszáról beszélek, s a folytatást más alkalomra tartogatom.

Kálnokynak vérében volt a humor, amely az életmű tragikus szakaszaiban is példásan el-lensúlyozta a komorságot. A *tragikomikus* jelző illik rá: ugyanannak a dolognak a nevetséges és szomorú oldalát gyakran egyetlen mozzanatban érzékeltette. Egyik nagy versében, a *De Profundis*ban² például így idézte föl a siker küszöbén megrekedt fiatalkori szerelmeit: „Hová lettek a fiatal nők, / kik szívem rózsaszín lazacszeleteit / tartósították illatos olajban, / és spulnira csavart / érzelmeimet tüdődobozba zárták?”. Viszonytalan vágyain és a szüzességüket ravaszul megőrző, udvarlóikat udvartartásként kezelő úrlányokon humorizál megjátszott visszasóvárgással – több versében is a régi világ ostoba álerkölcsei közt említi ezt a szokást. Ám szép dolog az öregkor bölcsessége, de az ifjúság még szebb volt, meghiúsult reményeivel és felsüléseivel együtt.

Hasonlóan összetett *A kegyelet oltárán* című, sokat vitatott verse is, mely ugyancsak a nosztalgia ironikus színlelésén alapul. Jókat nevetünk a családi „ereklyéknek” nevezett kacatok kínosan nevetséges intimitásain, de érezzük a grimasz mögé rejtett meghatottságot is, amely az egykori családtagokhoz fűzi. A korábbi *Kamaszkor* túljátszott jókedve és a nevetőgörcs fájdalmas nyilallása is érzékelhető a műben: „Hová lettek a családi ereklyék, / a be nem vett orvosságok a polcra, / a titokban iddogált hajszeszek, / alig használt óvszerek, sérvkö-tők?”

A költő által sajtó alá rendezett gyűjteményes kötetek mindenike *Az a kis ember ott belül* című verssel kezdődik. Az életmű méltó nyitánya ez a groteszk önjellemzés. Előre vetítette a költő lelkialkatára mindig jellemző kettősséget, azt a „kettős látást”, amely emlékeztet arra a freudi fölismerésre, amelyet nálunk főként Karinthy és Kosztolányi honosított meg.³ A lélekben meglevő „doppelgänger”-ről, tragikus lényünknek *komikus megduplázásáról* van szó. A pálya nyitányának tekinthető kis remeklés, *Az a kis ember ott belül* a „mindenben kételkedés”,⁴ a hamis illúziók szertefoszlását, a konvencionális szokásokon gúnyolódó hajlamát írta zászlócskájára: „Az a kis ember ott belül / ugrál, torz fintort vág, nevet; / fejedben lakik, ablaka szemed. / Ha torkod sírás fojtogatja, / s keserűség könnybe gyűl, / szemtelen hangján felkacag / az a kis ember ott belül”. Kálnoky a reá különösen jellemző alkati *kriticizmus* terheit enyhítette a fonák látásmód vigasztaló humorával. Ennek a lélektanba vágó jelenségnek nagy az esztétikai hozadéka. A komikum egyrészt fokozza a derús hangulatban váratlanul megjelenő tragikumot, a humor a hirtelenül bekövetkező kétségbeesést. A Kálnoky-versek óriási ellentéteket hordoznak, s néhány verscímével mondva, a *Láng és sötétség* kontrasztja, a *Kancsal világ* és a *De profundis* nosztalgiával vegyes iróniája jellemzi sok művét. A világ állapotára hol a bűnökért bosszúra készülő, etikusan gondolkodó Hamlet, hol a szörnyetegként bosszút forraló Hérosztratosz, hol pedig a *Kancsal világ* versciklusát előadó *intellektuális bohóc* szerepében válaszolt. Sokszor a mélységesen komoly meditációba vegyülő, komikus költői képei jelzik, hogy az öniróniát a *preventív önvédelem* fegyveréül használta; ennek jellegzetes őspéldáját keresve, Cyrano *Orrmonológja* jut eszembe. A groteszk képalkotás ilyen versrészletekben is felvillan: „Minthogyha a toronyszobából / egy főköttős hajdani aggszűz / sárga arca kandikálna ki / a hegygerinc felé, honnan az alabárdos örök / petyhüdt fitymaszerű sapkával / topogva elvonultak” – olvashatjuk *Az ősz*⁵ című tájversében. Az ilyen humoros, szellemes vagy éppen szürreális képeit hosszasan idézhetném – még csak egy példa *Az őszből*: „Ilyenkor jár a lélek / az álom és az ébrenlét határán, / és lát sosem-volt képeket, / (...) hol hímosozlán szőke lányt ölel, / s hóemberek gőzölgő puncsot isznak”. A lélekben lakozó „kis ember” azzal is az örökös ellenkezés híve volt, hogy megmutatta: a tökéletes-

nek hirdettetett teremtés a relativitás elve alapján szinte bármikor tótágasra állítható, mert az „ég-föld hatalmai”⁶ erősen megkérdőjelezhető munkát végeztek.

A költő már az 1939-es első kötetében szívesen rajzolt karikatúraszerű életképeket a kisvárosi életből. A *Vénleányokról*, a „vidéki dandyk”-ról, a „stranddémonok”-ról, s egész csokorra valót az *Őszi képek kisvárosból* ciklusban: a tébolyda lakóiról, a furcsa temetkezési szokásokról, a pletyka megszállottjairól. Második, 1957-es kötetében olvasható a *Kövérék a fürdőben* csúfondáros gúnyrajza és a *Kamaszkor* karinthys groteszkje. Harmadik verseskötetében a *Kancsal világ* humoreszkekből összeállított versciklusa és a *XIX. Henrik* Shakespeare-paródiája jelzi, hogy szatirikus kedve sosem lankadt. És ha már szatíráról beszélek, akkor nem maradhat említetlen a következő kötet, a *Farsang utóján* egyik erőssége, *Az elsodortak*, amelyben a költő „végre” búcsút vesz attól a világtól, amelyről első könyvében az *Őszi képek kisvárosból* ciklusban rajzolt komikusan részletes életképsorozatot. Kései nagy korszakában kiderült, hogy még bőséggel vannak tartalékai egri emlékeiből. De *Az elsodortakban* a régi világ Daumier-i humorral megrajzolt kisvárosi figuráit magával ragadja a pergő évtizedek és a történelmi megrázkódások sodra, de ő maradandó nyomot hagy a város szurdokfalán ezüst pikkelyeivel – a költészet megörökítő erejével.

A lázadó, elbukó, ám erkölcsi értelemben megdicsőülő lírai hős állt költészetének homlokterében akkor is, ha önarcképe a nevetségessé tevő megaláztatás karikatúraszerű rajzával volt egyértelmű, mint például az *Oszlopszentben*, *A műfordító halálában*, *A megalázottban* és még sok más, szenvedésetétikába tartozó művében. Groteszkségének azonban nemcsak a sorsbeli megrázkódásaiban rejlik a titka: élehetetlen különccnek állította be önmagát, mint aki jól ismeri a rosszul berendezett világ nevetséges oldalát, de hozzá alkalmazkodni képtelen, „idomíthatatlan” lényként⁷ botladozik az erőszak, a fennkölt ostobaság és a középszer közegében. A dicsekvésre hajlamos emberekkel ellentétben olyan képet festett magáról, hogy bármennyire nevetségessnek látják, a hiba gyökere nem őbenne, hanem a társadalomban és az élet igazságtalanságaiban rejlik. Nem kímélte önmagát, amikor a dolgokban értelmet kereső, józan értelem és az erkölcsi érzék birtokában különccnek, eleve kudarcra ítélt lázadónak tudta magát az értelmetlen és érzéketlen világban.

Az is igaz, hogy sokszor keményen visszavágott ártóinak, az intrikus személyeknek, a korlátolt, de élelmes nyárspolgároknak, a hatalmukkal visszaélő hivatalnoknak, sőt még politikai diktátoroknak is. Gondoljunk csak az *Egy modern zsarnokra* című 1939-es versére, amelyet Lengyelország lerohanása alkalmából írt a náci „vezérről”, a *Kegyelet oltárán* groteszkjének megjelenésekor a rátámadók elleni önvédelemből írt *Széljegyzetre*, vagy azokra az együgyűséget színlelő költeményeire, amelyekben a filozofikus költő magára veszi a József Attila-i „okos urak közt játszottam a bambát” szerepet; az „okos urak” az ő esetében „okos elvtársaknak” is érthető. Nagy művészettel írt szatírát, bökverset, karikatúrát, éppen úgy, mint klasszikus elődöket ünneplő vagy pályatársakat köszöntő, az ünnepélyesség és a *cinkos humor* közt lebegtetett, ódaszerű műveket.

Van egy költeménye, mely sok más Kálnoky-művel együtt a kedvenceim közé tartozik – a *Hérosztratosz*. A *De profundishoz* hasonlóan ez is oly sokrétű, hogy a verselemzőnek az egymással ellentétes tartalmak közt kell megkeresnie az összhangot, illetve a tudatos disszonanciát. A vers a görög mondavilág egyik negatív hősét jeleníti meg a romantikus drámai monológok stílusában. Az élehetlenségét gonoszított, Artemisz templomának felgyújtásával megbosszuló, groteszk figura tirádájának is legalább kettős üzenete van. A szerepversben a

költő úgy képzei magát a rendkívül taszító, alantas lélek helyébe, ahogy Petőfi élte bele magát *Az őrült* alakjába. A sokszorosan kárvallott és torz lelkű alak a gonoszság netovábbja – vele nem „azonosulhat” a költő, de van reá oka, hogy egyben-másban megokolja indulatait. Például amikor ezt olvassuk: „Diót, fügét, olajbogyót, mit évszakok / érlelnek, kéz letép és bendő eltemet. / Házat, mely álló éven át / épült, szétzúz ostromgép dobta kőkolonc.” Igen, a romboló erők hatalmas fölényben vannak a természettel, a békés alkotással szemben. Ám erről éppen a hérosztratoszok tehetnek. A „klozetkefe-bajuszú” modern zsarnokok például, hogy fiatalkori művére és a későbbi *De profundis* Sztálint is felvillantó képére⁸ utalják. De nemcsak ők tehetnek a világ rossz berendezéséről, hanem a „délceg kérkedők” s a „hibbanterényű jámborok” is, akik természetesnek veszik a gyöngék, a kiszolgáltatottak és az üldözöttek sorsát. Bűnös a társadalom, amely terroristákat termel ki magából. Csak egy képző választja el egymástól a segítségre szoruló *nyomorgót* és a közveszélyes *nyomorultat*, de az utóbbi erkölcsi fogyatékos, közveszélyes őrült is lehet. Hérosztratosz nem a szegényeknek igazságot szolgáltatató hős, hanem olyan értékek meggyalázója, amelyekhez nincs köze. Groteszkségének ez a titka: rémtettét meg tudja indokolni az értékek veszendőségével, de azt nem enyhíteni akarja, hanem előidézni és gyorsítani tüzes csóvjával és torz indulatával. Az örök típusává vált mondabeli alakból minél jobban sistereg a düh, annál kártékonyabbnak és nevetségesebbnek látjuk Alberich-szerű küllemével. Alkalmas arra ez a *bosszúária*, hogy a régi vágású, vallomásos líra helyett az izgalmasabb és modernebb *tárgyas líra* kétélű eszköze legyen.

Vas István így jellemezte Kálnokynak a hatvanas-hetvenes évek fordulójára jellemző korszakát: „bosszú a biológián, a történelmen, a szerelmen”.⁹ Az alkotó tetszése szerint kiélheti akár a bosszúvágyát is az életét megkeserítő, az ostoba nyárspolgárok ellen éppúgy, mint a világot lángba borító diktátorok ellen, ha megtalálja hozzá a művészi közvetítés eszközeit. Az idős Illyés így írt egy támadójának válaszul, a személy megnevezése nélkül: „Béltipró bosszút állok: / írok egy remekművet”¹⁰

A gonosz nevetségessé tétele alighanem a szellemharcok leghumánusabb eszköze.

JEGYZETEK

- ¹ „Továbbá elszavaltam / Egy bordalom neki, / S nagyon-nagyon örültem, / hogy megnevetteti.” Petőfi: *Egy estém otthon*, 8. vsz. (1844)
- ² *De profundis*, In: *Lángok árnyékában* (1957–1969).
- ³ Karinthy a többi közt *Stanci néni, Félix és a márkai* című humoreszkiájában, Kosztolányi főként az *Esti Kornél*-ban írta meg azt az éretlen korunkból visszamaradt lelki jelenséget, amelyben énünk egyik fele a dolgok természetének megfelelő érzelmekkel válaszol a dolgokra, lelkünk másik fele viszont a társadalmi szokásokkal és elvárásokkal ellentétesen viselkedik. Mondhatjuk úgy is, hogy van bennünk a társadalommal harmonizáló, „normális” hajlamaink mellett bizonyos hajlam a cinizmusra, mely talán benső függetlenségünket óvja azzal, hogy komolytalanul fogja fel saját érzelmeinket. A komikum gyakran ezen a kettősségen alapul. Ez a hajlam akkor válik veszélyessé, ha kilép a művészet világából, s politikai propagandacélokat szolgál, mint például a Komlós János-féle „humor” a Kádár-kor kései szakaszában, vagy a tőkés restauráció ama törekvésében, hogy a másik ember létbevágó megkárosítása ne bolygassa föl a haszonszerzők lelki nyugalmát.
- ⁴ Idézet az *Utóhang* című versből (1944).
- ⁵ *Az ősz*. In: *Lángok árnyékában* (1957–1969).
- ⁶ Az idézett kifejezés a *Hamlet elkallódott monológjából* való. In: *Lángok árnyékában* (1957–1969). Indokolt itt a kései *Téli napló* című versciklus egyik darabjára is utalnom (1982. XII. 9.): „(...) Akármit

állítasz, / ellentmondok. Birtokom egyetlen / pillanat, de arra használhatom / ezt a kevés időt, / ami nincs kedvedre, / ormótlan Bálvány, emberéletek / fölötti, undorító Hatalom!”.

⁷ Idézet a *Pályám emlékezete* c. versből: „(...) körbenforgok egyre a porondon, / én, idomíthatatlan állat” (In: *Farsang utóján, 1970–1975*).

⁸ A hivatkozott rész teljes mondata így hangzik: „Már egyre tűrhetlenebbek / a klozettekfe-bajuszok / a répabunkó orr tövében”.

⁹ Vas István: *Gyógyító pesszimizmus*, 1970. In: *Az ismeretlen Isten. Esszék*, 1974.

¹⁰ Illyés Gyula: *Táviratok. Epigrammák*, 1981. In: *Szemben a támadással. Gyűjteményes kiadás*, 1984.

